

*О. М. Майструк, Уманський державний педагогічний університет імені
Павла Тичини*

**ВАСИЛЬ КАРАЗІН І ФІЛОТЕХНІЧНЕ ТОВАРИСТВО
(20-ТІ РОКИ ХІХ СТ.)**

Майструк О. М.

Василь Каразін і Філотехнічне товариство (20-ті роки ХІХ ст.)

У статті здійснено ретроспективний аналіз науково-просвітницької діяльності В. Н. Каразіна, зокрема безпосередньої участі просвітника у заснуванні Філотехнічного товариства. Встановлено окремі біографічні відомості з життя і діяльності В. Н. Каразіна. Визначено причини створення та роль науково-освітньої установи у контексті розвитку вітчизняної освіти й науки у період 20-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: В. Н. Каразін, науково-просвітницька діяльність, винахідництво, Філотехнічне товариство.

Майструк О. Н.

Василий Каразин и Филотехническое общество (20-е гг. ХІХ в.)

В статье сделан ретроспективный анализ научно-просветительской деятельности В. Н. Каразина, а именно непосредственное участие просветителя в учреждении Филотехнического общества. Охарактеризовано источники, что дало возможность установить отдельные биографические сведения из жизни и деятельности В. Н. Каразина. Определены причины создания и роль научно-образовательного учреждения в контексте развития отечественного образования и науки в период 20-х гг. ХІХ в.

Ключевые слова: В. Н. Каразин, научно-просветительская деятельность, изобретательство, Филотехническое общество.

Науковий інтерес до спадщини видатних просвітників значно активізувався останнім часом, що зумовлено низкою причин. Зокрема, необхідність вивчення історико-педагогічного досвіду вимагає простежити й обґрунтувати способи трансформації традиційних ідей у інноваційні. Тому, завдяки такому взаємозв'язку ми можемо якнайглибше дослідити і схарактеризувати життєдіяльність просвітників минулого. Як зазначає

О. В. Сухомлинська, „...звернення до творчої біографії є і традицією, й інновацією, бо збагачує й урізноманітнює наші уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому прочитанню, а також відкриває нові грані, новий зміст, нові цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу” [1, с. 37].

Відтак, чимало прогресивних ідей учених кінця XVIII – початку XIX століття не втратили своєї актуальності й у наш час, серед яких особливе місце посідає Василь Назарович Каразін – громадсько-просвітницький діяч, педагог, учений, винахідник (1773–1842), який зробив вагомий внесок у розвиток науки і просвітництва.

Науково-просвітницькі ідеї В. Н. Каразіна висвітлено у працях Н. М. Березюк, М. В. Беляєва, А. Г. Болебруха, Ю. Є. Грачової, В. В. Кравченка, С. М. Куделка, В. В. Лапіна, Н. О. Ніколаєнко, Ф. А. Петрова, Л. В. Пироженко, О. А. Узбек, А. В. Хрідочкіна та ін.

Мета статті – здійснити ретроспективний аналіз науково-просвітницької діяльності Василя Каразіна, його безпосередньої участі у заснуванні Філотехнічного товариства, визначити роль науково-освітньої установи у контексті розвитку вітчизняної науки й освіти у період 20-х рр. XIX ст.

Народився Василь Назарович Каразін 30 січня 1773 року у маєтку Кручик Богодухівського повіту Слобідсько-Української губернії. Дитинство провів у селі Кручик, де проходило його виховання.

Із 1783 р. В. Каразін навчався і виховувався у приватних пансіонах Кременчука та Харкова. Залишивши навчання пішов на військову службу, яка проходила спочатку на Слобожанщині, а потім у Петербурзі. Разом із тим, В. Н. Каразін регулярно відвідував Горний корпус – найкращий, на той час, вищий навчальний заклад Росії. Наполегливий і амбіційний Василь Назарович, під керівництвом професорів, здобував глибокі знання з багатьох наук. За часи перебування у Горному корпусі почав цікавитися громадським життям. Відтак, становлення особистості Василя Каразіна відбувалося у найкращих навчальних закладах Російської імперії, що у подальшому відіграло велику роль у творчості

просвітника.

Слід зазначити, що творчий шлях Василя Каразіна був надзвичайно складний. Просвітник жив і творив у періоди змін царської влади від Катерини II до Миколи I. Кожен із цих періодів характеризувався специфічними відмінностями у різних сферах життєдіяльності, що, так чи інакше, залишало свій часовий відбиток на життєтворчій діяльності В. Каразіна.

Варто відзначити, що постать В. Каразіна є багатогранна, тому до кола його діяльності входили суспільно-політична, науково-просвітницька, громадська, публіцистична діяльності. Як зазначав Я. В. Абрамов: „особистість, яка науковими знаннями й ідеями випередила ціле століття, діяч, який залишив після себе глибокий слід у громадському житті країни, взірць надзвичайної моральної величини, сміливості й прямої, людина, яка завжди говорила правду” [2, с. 5].

За період інтенсивної творчої діяльності, що припав на царювання Олександра I, Василь Назарович утілював у життя низку прогресивних науково-просвітницьких проектів. Відтак, до головних здобутків В. Каразіна слід віднести створення Міністерства народного просвітництва, складання „Загального плану гімназій”, „Накреслення статуту про загальне виховання” (1802); написання „Попередніх правил народної освіти” (1803); заснування Харківського університету (1805); організацію Філотехнічного товариства (1811), укладання проекту щодо створення спеціального навчального закладу – жіночого училища для нижніх станів та ін.

На початку XIX століття науково-просвітницька діяльність Василя Каразіна мала інноваційний характер. Проте, його ідеї були не лише незрозумілі, але й не сприйняті і не підтримані представниками влади. Як вдало зауважував А. І. Герцен: „особистість невтомного трудівника, який працював задля всезагальної користі, який брався за все із винятковою енергією, який намагався відкрити усі двері та повсюди натрапляв на відмови, перешкоди й неможливість у цьому середовищі здійснити що-небудь корисне” [3, с. 40].

Лише після його смерті, у 1842 р., його ідеї почали поступово визнаватися урядом та науковими товариствами Російської імперії. Починаючи з кінця XIX ст. його постать стала відомою завдяки інтенсивним розвідкам його біографів та учених-істориків.

Відтак, ми зупинимося на одному із важливих аспектів науково-просвітницької діяльності Василя Каразіна – організації Філотехнічного товариства на Слобожанщині.

Слід зазначити, що реалізація ідеї просвітника щодо створення наукового товариства у полудневому краї відбувалася за допомогою укладання й написання низки проектів, трактатів, листів із питань просвітництва, що видавалися у провідних журналах Російської імперії.

Василь Каразін був людиною глибоко мислячою, а тому переконував у тому, що усупереч європейським науковим надбанням повинні бути вітчизняні досягнення. Відчуваючи хвилювання за усі негаразди своєї вітчизни, у листі до О. Г. Тройницького він писав: „Ми живемо по-європейські, а прибутки для життя набуваємо ще за скіфської доби, нам не має що запропонувати іноземцю, який може похизуватися своїми виробами, винами та іншими ласощами, нічого окрім шкіри вола...” [4, с. 563]. Цим висловом він указував на неухвалене ставлення суспільства до раціонального використання вітчизняних багатств та продовжував невпинно агітувати до впровадження нових технологій та агрокультур.

Саме глибина світогляду й постійний потяг до наукового пошуку спонукали В. Каразіна до вивчення точних наук. Разом із тим, В. Каразін спостерігав підвищений інтерес до своїх ідей у певних колах суспільства, а тому вирішив зробити наступний крок на користь полуденного краю. Результати своїх досліджень він намагався розповсюдити серед великої кількості поміщиків губернії, аби спільними зусиллями зберегти природу, раціоналізувати господарство, розвивати промисловість. Деякі поміщики звертали увагу на поради й результати розвідок В. Каразіна та використовували їх у своїй господарській діяльності.

Головною його ідеєю у цьому напрямку було улаштування наукового товариства. З цього приводу просвітник писав: „Думка про створення товариства, а саме у наших полуденних губерніях, не може називатися новою. Вона була зароджена разом із ідеєю створення у Харкові університету, що було подальшим розвитком планів задля добробуту України” [5, с. 186]. У такий спосіб він прагнув розворушити провінційне оточення та змусити його діяти на особисте й суспільне благо.

Відтак, задля проведення наукових досліджень й перевірки своїх ідей, В. Каразін побудував лабораторію, оснащену сучасними хімічними і фізичними приладами і матеріалами. Слід зазначити, що більшість приладів і приладдя було розроблено особисто В. Каразіним. Новостворені прилади відрізнялися простотою побудови і багатофункціональністю використання, що створювало оптимальні умови для успішних наукових розвідок.

На наш погляд, причинами створення товариства В. Каразіним було розробка та раціональне використання природних багатств України, безрезультативність спроб, протягом чотирьох років, утілювати у життя своїми силами винайдені, корисні прилади для техніко-хімічного виробництва та залучення й об'єднання землевласників на користь і процвітання рідного краю.

Вирішення вищезначених причин просвітник убачав у написанні та розповсюдженні брошури „Міркування про створення філотехнічного товариства”, що вийшла друком на початку січня 1811 р. Видання містило у собі статут Товариства, що складався із 24 параграфів. Згідно із „Міркуваннями” Товариство мало дещо відмінний характер у сільськогосподарському та комерційному напрямі своєї діяльності. Указуючи на необхідність реформ у сільському господарстві, В. Каразін писав: „Настав час порушити наш приємний і звичний спокій!! Вочевидь видно, що прибуток, заснований на господарстві наших предків, є недостатній для задоволення всезростаючих наших видатків” [6, с. 176]. Відтак, головними завданнями Товариства було розповсюдження та удосконалення усіх галузей дозвілля та

домоводства, підняття на вищий рівень культури землеробства, розробка природних й обробка добувних багатств полудневого краю у Російській імперії.

Показовим є те, що Василь Каразін був почесним і дійсним членом семи наукових товариств Росії, серед яких „Московське Товариство Природовинахідників (із 1807 р.)”, „Товариство Любителів Російської словесності” (із 1818 р.), „Товариство Історії та Старожитностей Російських” (із 1827 р.) та ін. Отже, ідея В. Каразіна щодо створення Філотехнічного товариства брала початок із успішної діяльності вищеназваних товариств. Про це свідчить видання просвітника „Відомості про Філотехнічне товариство”, що вийшло друком 10 березня 1811 р. У праці зазначалося, що „товариство під назвою Філотехнічне упорядковувалося, керуючись зразками вже існуючих товариств” [5, с. 187].

Активна діяльність і реалізація своїх задумів у цьому напрямку сприяли тому, що В. Каразін запрошував заможних людей увійти до Філотехнічного товариства. „Не маю надії, що мої думки будуть негайно схвалені добре. Настільки піднесена надія не могла увійти до мого серця! Проте я буду цілком щасливим, якщо ви уважатимете їх гідними аби якнайшвидше розглянути їх...” [6, с. 178]. Зокрема, 17 січня 1811 р. на дворянському зібранні було затверджено „Першочерговий Акт Філотехнічного товариства”. 21 січня відбулося наступне засідання, де обраними членами Товариства було затверджено „Правила Філотехнічного товариства” та „Господарські розпорядження”. Василя Каразіна було призначено правителем справ Товариства. Унаслідок цього було видано наказ Слобідсько-Українським губернатором І. І. Бахтіним від 30 березня, де зазначалося: „...що товариство та накреслені ним правила діють у межах закону, а тому старання їхні у справі удосконалення народної промисловості й господарства завжди будуть приємні... Крім того, для сприяння урядом усіляких починань товариства потрібно, щоб про свої дії та успіхи воно надавало час від часу детальні відомості...” [5, с. 194].

Слід зазначити, що Філотехнічне товариство почало функціонувати із 1811 р. Новостворена наукова установа мала у своєму складі сорок вісім членів

та дійсних членів із ближніх губерній, серед яких Слобідсько-Українська, Полтавська, Чернігівська, Курська, Воронезька, Катеринославська, Таврійська, Херсонська та область донського Війська. До кола обов'язків дійсних членів Товариства входило керівництво зразковими його закладами, серед яких були заводи по селітроварінню, винокурінню та ін. Разом із поміщиками, у складі Товариства були також почесні члени, які допомагати своїми спеціальними знаннями із різних галузей наук.

Василь Назарович керував Товариством безкорисливо. Це проявлялося у тому, що просвітник брав найактивнішу участь у дослідницькій та винахідницькій справах. Він особисто слідкував за порядком у Товаристві, проводив дослідження, звітував перед його членами, демонстрував результати розвідок, укладав протоколи засідань та опубліковував їх.

Для збільшення спектру діяльності Філотехнічного товариства та залучення до нього ширшого кола поміщиків В. Каразін ужив низку заходів. По-перше, з метою розповсюдження видання, він здійснив розсилку брошури „Відомостей про Філотехнічне товариство” у розмірі 600 екземплярів поміщикам та деяким можновладцям. Василь Назарович закликав: „Шляхетне дворянство восьми губерній! Об'єднайтеся для спільної діяльності на користь того краю, який захищався вашими предками та який буде заможним спадком ваших нащадків. Від вас залежить примножити його значення для Росії та зробити його предметом ушанування уваги усієї Європи!” [5, с. 186]. Такі дії В. Каразіна забезпечували поширення новини про відкриття товариства.

По-друге, для популяризації завдань і цілей Товариства просвітником було видано щомісячник „Об'яви публіці від Філотехнічного товариства”, що знайомив читачів із діяльністю Товариства. Видання розсилалося безкоштовно.

По-третє, для публічної демонстрації свої розвідок, дослідник надсилав до видавництв свої звіти, що мали назву „Відомості”, а з 1817 р. друкувалися під заголовком „Акти Філотехнічного товариства”. Серед провідних періодичних видань XIX століття, що друкували праці В. Каразіна, можемо виокремити наступні: „Український Вісник”, „Український Журнал”, „Вісник

Європи”, „Син Вітчизни”, „Харківські Відомості” та ін. На нашу думку, видання праць В. Каразіна у вищеназваних журналах країни свідчило про зацікавленість читачів справами самого просвітника, діяльністю Філотехнічного товариства, що сприяло практичному використанню його розвідок.

Таким чином, ужиті В. Каразіним заходи сприяли тому, що 18 серпня 1811 р. відбулося перше публічне засідання Філотехнічного товариства, де просвітник виголосив „Промову про користь просвітництва у Домоводстві, або природний зв'язок Домоводства з іншими знаннями” [7]. Його проект ґрунтувався на історії культури людини та її впливі на розвиток знань домоводства. В. Каразін убачав у понятті „домоводство” спосіб керівництва власністю, що сприяв покращенню життєдіяльності людей. Разом із тим, він указав на покращення взаємовідносин селян і поміщиків, що було наслідком просвітництва селян у справах землеробства та промисловості.

Слід зазначити, що ідеї та міркування щодо посилення домоводства він виклав 13 січня 1813 р. на засіданні Філотехнічного товариства у „Промові про необхідність у теперішніх умовах посилити домоводство”. Просвітник проголошував: „Дворянство! Перед тобою відкривається нове поле діяльності, скористайся цим, аби поширити сільськогосподарське просвітництво у Росії” [8, с. 11]. Реакція читачів та відзиви прихильників науково-дослідницької діяльності В. Каразіна були позитивними, про що свідчить листування просвітника із представниками наукових товариств країни та представників влади. Серед схвальних відгуків про діяльність В. Каразіна можемо виокремити відгуки літературних діячів і просвітників О. О. Паліцина та Г. Р. Державіна. Останній висловив своє захоплення у листі: „Ваш патріотизм і завзяття до істинного всезагального добробуту вітчизни гідні поваги” [9, с. 482]. У свою чергу міністр внутрішніх справ О. П. Козодавлев відзначав: „Маю визнати, що старання ваші слугують покращенню різних предметів домоводства. Для мене буде приємністю у сприянні покращенню діяльності й успіхам філотехнічного товариства та докладати про це його імператорській величності” [10, с. 200].

Отже, висловлені схвальні слова на адресу просвітника додавали йому більшої енергії для удосконалення раніше створених винаходів та ентузіазму й сил для нових ідей у галузі домоводства.

Відтак, радянський історик техніки В. В. Данилевський, відзначаючи роль В. Н. Каразіна та інших членів Товариства, писав: „Розвиток цих починань привів до того, що у другій половині XIX ст. було створено Російське технічне товариство, Товариство технологів, Політехнічне товариство, Товариство цивільних інженерів, Електротехнічне товариство та інші технічні товариства, на чолі яких звичайно стояли видатні російські діячі техніки і технічних наук” [11, с. 481]. На нашу думку, учений високо оцінив діяльність Василя Назаровича у справі заснування Філотехнічного товариства, що характеризувало особистість просвітника у радянські часи із позитивної сторони.

Діяльність Василя Назаровича свідчить про масштабність його науково-дослідницької діяльності. Зокрема, вагомими науковими досягненнями В. Каразіна у Філотехнічному товаристві було: створення та удосконалення зразкових закладів, тобто заводів по селітроварінню, винокурінню та обробки шкіри; розроблення проекту парового опалення, який був запроваджений для обігрівання домів; розвиток ідеї щодо використання атмосферної електрики, робота над якою була розпочата видатними ученими М. В. Ломоносовим і Г. В. Ріхманом; упровадження ідеї щодо необхідності організації розгалуженої мережі метеостанцій та спостережень за погодою, що у майбутньому дало поштовх для розвитку метеорології, як точної науки.

У 1820-х роках справи Товариства поступово погіршувалися, а, разом із ним, становище В. Каразіна. Дослідник М. І. Тихий з цього приводу зазначав: „невдача та загибель у 1819 р. „Філотехнічного товариства домоводства”, коренилася, головним чином, у недорозвитку та безтурботності осіб, серед яких упроваджувалася ідея, автор якої був серед них видатним винятком” [12, с. 198 – 199]. Це було пов’язано із унеможливленням його відряджень на користь товариства та застарілістю у підходах більшості поміщиків до господарювання

й неприйняття інноваційних ідей у природничих галузях його діяльності. Унаслідок цього Філотехнічне товариство, що функціонувало майже десять років, фактично припинило своє існування.

Таким чином, науково-просвітницька діяльність В. Каразіна мала багатовекторний характер. Одним із векторів діяльності просвітника було організація Філотехнічного товариства у маєтку Кручик Слобідсько-Української губернії. Це призвело до того, що запропоновані ідеї та впроваджені у практику, науково-просвітницькі проекти В. Каразіна дали поштовх для створення низки наукових товариств та розвитку багатьох галузей науки у Російській імперії.

Отже, позиції, висвітленні у статті не вичерпують усього кола проблем. Перспективними науковими розвідками вважаємо дослідження спадщини В. Н. Каразіна у освітянській діяльності, що буде предметом наукового пошуку в історико-педагогічній науці.

Література

1. **Сухомлинська О.** Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 68 с.
2. **Абрамов Я. В.** В. Н. Каразин: (основатель Харьковского университета) : его жизнь и общественная деятельность : биограф. очерк / Я. В. Абрамов – СПб. : Тип. „Обществ. Польза”, 1891. – 96 с.
3. **Герцен А.** Император Александр I и В. Н. Каразин / А. Герцен // Полярная звезда. – 1861. – Кн. 7. – Вып. 1–2. – С. 7 – 56.
4. **Каразин В. Н.** Письмо А. Г. Тройницкому (18 сентября 1837 г.) / В. Н. Каразин // Русский архив. – 1894. – Кн. 1. – С. 562 – 563.
5. **Каразин В. Н.** Известие о Филотехническом обществе, составившемся в Харькове 17-го января и высочайше утвержденном 10-го марта сего 1811 года / В. Н. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – С. 186 – 197.

6. **Каразин В. Н.** Мысли о учреждении Филотехнического общества / В. Н. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – С. 174 – 183.

7. **Каразин В. Н.** Речь о пользе просвещения в домоводстве, говоренная в Харькове августа 18-го 1811 г в публичном собрании Филотехнического общества Василием Назарьевичем Каразиным / В. Н. Каразин // Вестник Европы. – 1811. – № 1-2. – Ч. 20. – С. 259 – 290.

8. **Каразин В. Н.** Речь о необходимости в настоящих обстоятельствах усилить домоводство, произнесенная в Харькове 13-го января 1813 г. В торжественном собрании Филотехнического общества Василием Назаровичем Каразиным / В. Н. Каразин // Вестник Европы. – 1813. – № 1. – Ч. 67. – С. 1 – 35.

9. **Державин Г. Р.** Письмо Г. Р. Державина к В. Н. Каразину по поводу его речи, произнесенной в Филотехническом обществе 5 марта 1814 г. / Г. Р. Державин // Русская старина. – 1900. – Т. 104 (Ноябрь). – С. 482.

10. **Козодавлев О. П.** Письмо О. П. Козодавлева к В. Н. Каразину по поводу устройства в Москве конторы Филотехнического общества, 17 апреля, 1815 г. / О. П. Козодавлев // Русская старина. – 1901. – Т. 107 (Июль). – С. 200.

11. **Данилевський В. В.** Російська техніка / В. В. Данилевський. – К. ; Л. : Держтехвидав, 1948. – 546 с.

12. **Тихий Н.** В. Н. Каразин : его жизнь и общественная деятельность / Н. Тихий. – К. , 1905. – 302 с., с. 56.

Maistruk O. M.

Vasil Karazin and Philotechnical Society (20th of the 19th century).

In the article was done retrospective analysis of the scientific-educational activity of V. N. Karazin concerning his membership in foundation of Philotechnical society. Was also founded some individual biographical facts from life and work of V. N. Karazin. Was defined the role and reasons of creation scientific-educational institution in the context of national education and science in the twentieth of the nineteenth century.

Key words: V. N. Karazin, scientific-educational activity, invention, Philotechnical society.

Відомості про автора

Майстрок Ольга Миколаївна – аспірант, викладач кафедри дошкільної педагогіки та психології Уманського державного університету імені Павла Тичини. Основні наукові інтереси зосереджені навколо проблематики науково-просвітницької та управлінської діяльності В. Н. Каразіна.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.